

Bagi Zoltán Péter

Zsold és megélhetés

A német gyalogság a tizenöt éves háború időszakában

A 16–17. században a Magyar Királyság területén jelentős számú német katona vállalt szolgálatot. Egy részük az 1520-as évek végétől kialakuló magyar végvárrendszer stratégiai fontosságú erősségeiben szolgált.¹ Jelentőségük ellenére azonban a magyar történettudomány csak az utóbbi időben szentelt nagyobb figyelmet a városi polgársággal és a vitézljő renddel való együttélésüknek.² Másik részükről, a mezei hadak kötelékeiben idevetődöttekről még ennél is kevesebb ismerettel rendelkezünk. Kik voltak az ide érkező német gyalogosok vagy *Landsknechte*?³ A német társadalom mely rétegeiből érkeztek? Miért vagy, helyesebben, mi helyett vállalták a katonai szolgálatot? Sajnos a feltett kérdésekre választ adó elsődleges levéltári források, a mustralisták a legtöbb esetben nem maradtak fenn a 16. századból. A tizenöt éves háború időszakából csupán három ilyen irat található a magyar levéltárakban, a Hódi Gáspár vezette 100 fős hajdúcsapat felfogadásáról fennmaradt három mustra és fizetési jegyzék 1601 nyaráról és 1602 januárjából.⁴ A harmincéves háború időszakából és időszakától kezdve már több forrás áll a kutatók rendelkezésére, hiszen a külföldi és hazai levéltárakban őrzött iratok mellett különböző naplók és visszaemlékezések is léteznek.⁵

A német nyelvű tudományos szakirodalom ezért leginkább a 17. századra vonatkozóan vizsgálta a német gyalogosok társadalmi összetételét, de ezek korántsem tekinthetők átfogónak. A téma feldolgozottsága a 1990-es évek közepéig igen esetlegesnek és hiányosnak tekinthető, hiszen néhány kivételtől eltekintve ezek a munkák vagy régen megcsontosodott frázisokat idéztek, mint Victor Loewe, Gerhard Papke vagy Friedrich Blau,⁶ vagy csak sejtéseket adtak közre, mint Karl August Müller, Rainer Wohlfeil vagy Siegfried Hoyer,⁷ esetleg

¹ A Magyar Királyság területén kiépült végvárrendszer történetéről: Pálffy 1996.

² Pálffy 2000: 158; Pálffy 2003; Németh 2004: 280–370.

³ *Landsknecht* = az I. Miksa által – svájci minta alapján – életre hívott német gyalogság. A gyalogság felfogadására szolgáló iratokban a gyalogos (*Fußvolk*) és a *Landsknecht* még a 16. század végén is egymás szinonimáiként szerepeltek. Történetéről lásd: Meynert 1854: 1–34; Rüstow 1864: 201–205; Wrede 1898: 1–40; Nell 1914; Delbrück 1920: 8–16; Fuchs 1972: 186; Baumann 1984: 37–39; Blau 1985: 9–11; Fiedler 1985: 56–64; Kurzmann 1985; Waidmayr 2003: 10–19; Miller 2004: 9.

⁴ Hódi Gáspár 100 fős hajdúcsapatának mustra- és fizetési jegyzéke, 1600. június 1., 1601. július 10., 1602. január 9. Magyar Országos Levéltár, E211 Lymbus 94. csomó 653r.-662v.

⁵ Lásd: Söldnerleben am Vorabend des Dreißigjährigen Krieges 2000.

⁶ Loewe 1895: 90; Papke 1979: 117; Blau 1985: 25.

⁷ Müller 1838: 5; Wohlfeil 1974: 175; Hoyer 1975.

az angol és a francia történészek kutatásainak eredményeit vették át szolgálai, mint Wolfgang Hartung, Fritz Redlich vagy Geoffrey Parker.⁸ Az első komolyabb kísérletet Reinhard Baumann tette arra, hogy megvizsgálja a német gyalogság társadalmi összetételét a kora újkorban. Munkájának fontos megállapítása, hogy a városiak és a parasztok jelentették a gyalogság zömét, ám számos további fontos kérdés megválaszolásával adós maradt.⁹ Ezt a hiányt szüntette meg Peter Burschel 1994-ben megjelent műve, amely észak-német példák alapján már differenciált képet adott a kora újkori gyalog szolgáló katonaság társadalmi eredetéről.¹⁰ A munkámban magam sem a teljes hadsereg bemutatására törekszem, hanem csak az egyik fegyvernemmel, a császári zászlók alá állt német nemzeti-ségű gyalogsággal szeretnék foglalkozni a tizenöt éves háború időszakában a bécsi Kriegsarchivban, Haus- Hof- und Staatsarchivban és Hofkammerarchivban található források alapján.

KIK ÉS MIÉRT ÁLLTAK GYALOGOSNAK A 16. SZÁZAD VÉGÉN A NÉMET-RÓMAI BIRODALOMBAN?

A tizenöt éves háború időszakában az Udvari Haditanács a Lazarus von Schwendi¹¹ által készített és az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlésen elfogadott hadi cikkelyeket, más néven *Artikelbriefet* használta a felfogadott gyalogság felesketésére a megmustrálásukat követően.¹² A 74 cikkelyből álló irat javarészt a fegyelem és a tábori rend fenntartására szolgált: eltiltotta a zsoldosokat az iszákosságtól, a szerencsejátéktól, a zendüléstől, a lakosság zaklatásától, az istentiszteletek elmulasztásától, a verekedésektől, az engedély nélküli fegyverhasználattól, a kirendelt őrhely elhagyásától, a riadók elmulasztásától, az ellenséggel való kapcsolattartástól, a lopásoktól, a malmok, iskolák és kenyérsütőhelyek elpusztításától. Emellett rendelkezett a szálláskijelölés kötelező elfogadásáról. Minden kihágásért

⁸ Hartung 1986: 60; Redlich 1964: 118; Parker 1972: passim.

⁹ Baumann 1978: 283.

¹⁰ Burschel 1994: 54–96.

¹¹ Lazarus Freiherr von Schwendi (1522–1584. május 28.) hadvezér, hadtudós, II. Miksa császár személyes tanácsadója és a török kérdés szakértője. 1565-től 1568-ig felső-magyarországi főkapitány. Az ő kezdeményezésére 1567-ben az udvar felállította a Szepesti Kamarát a végvárak hatékony finanszírozásának érdekében. Majd 1568-tól II. Miksa császár egyik legfőbb tanácsadójává vált, kiváltképp a hadügyek terén. 1570-ben a speyeri birodalmi gyűlésen a rendek elfogadták a harctéri tapasztalatai alapján összeállított „Articul auf die Teutsche Fußknechte”-t. Az 1576. évi regensburgi birodalmi gyűlésen személyesen is részt vett. Felszólalásában drámai színekkel ecsetelte a magyarországi helyzet súlyosságát, s ezzel, valamint a rendeknek szánt első uralkodói válasz (*Erste Replik*) kidolgozásával jelentősen hozzájárult a segély mértéke körüli alkudozás sikeréhez. Egy esztendővel később az Ernő főherceg által elnökölt nagy bécsi haditanácskozáson az ő javaslatát fogadták el az új védelmi rendszer kiépítéséhez. Lásd: Janko 1871; Geöcze 1894; Nagy 1987: 103–113; Pálffy 1995: 29–30; Pálffy 1996: 198, 200–201; Pálffy 1997: 272; Kelenik 2005: 969–1011.

¹² Az *Artikelbrief* kialakulásáról és fejlődéséről lásd: Möller 1976: 31–51; Pálffy 1995: 28–29.

súlyos büntetést helyezett kilátásba, hiszen az esetek nagy többségében halálbüntetés járt, ha a zsoldosok megszegették az iratban foglaltakat.

Az *Artikelbrief* egyéb rendelkezéseket is tartalmazott, például a hadba lépők felszerelésére vonatkozóan. A zsoldba fogadó hadúr elvárta, hogy a duplazzsoldosként vagy tűzfegyverrel zászlók alá állók mindenkor megfelelő állapotban lévő, teljes fegyverzettel és vértetettel rendelkezzenek¹³ és járatosak legyenek a harcban. A muskétások és az egyszerű lövészek esetében az irat külön hangsúlyozta, hogy amennyiben őrségben vagy harcban fegyverük használatra alkalmatlannak bizonyul, úgy ezért halálbüntetést kell kiszabni rájuk. Emellett megkövetelték tőlük a felöltő vagy a kabát viselését, hogy magukat, illetve a tűzfegyverekkel harcolók fegyverüket is megvédhessék a hidegtől és az esőtől. Fizetségül a zsoldba fogadó 4 rajnai forintot ígért 30 napra a leendő egyszerű gyalogosoknak és nyolcat a duplazzsoldosoknak. Emellett a hadúr által megbízott hadivállalkozó,¹⁴ más néven *Obrist*¹⁵ személye és rátermettsége garanciát jelenthetett arra, hogy a felfogadottak némi zsákmányhoz is juthatnak majd.¹⁶ A zsold és a várható préda reménye vonzotta a társadalom alsó rétegeit és a periférián élőket a katonai szolgálatra, a nagy kockázat ellenére is.

¹³ A Schwendi által készített *Artikelbrief*hez hozzátartozó pontok egyike részletesen kitért egy 400 fős zászló katonáinak fegyverzetére és felszerelésére. Észereint 100 páncélba öltözött gyalogos hosszú pikával (kb. három méter hosszú lándzsa) és pisztollyal kellett, hogy rendelkezzen. 50 katonának csata karddal és alabárdal, valamint szintén egy-egy pisztollyal kellett harcba szállnia. A duplazzsoldosok közül pedig ötvennek csak pikával kellett harcolni. A lövészekről isakort és hosszú tört követelt meg az előírás. (Janko 1871: 211; Kelenik 1991a: 84.) A gyalogezredekben duplazzsoldos lehetett a zászló prima planájához vagy stábjához tartozó kisebb tisztségviselő, valamint a hidegfegyverekkel (pika, alabárd, pallos) felfegyverzett nehézgyalogos.

¹⁴ A hadúr valamely uralkodó, aki megbízza a hadivállalkozót egy csapat toborzásával. A megbízást több irattípusból álló szerződéssel hitelesítik, s a megbízó átadja a felfogadáshoz szükséges pénzt. A megbízott ezek után saját előre kiválasztott tisztségviselőinek szabja feladatul az adott egység toborzását.

¹⁵ Komoly problémát jelent a különböző tisztségek németről magyarra fordítása, illetve olyan kifejezések alkalmazása, amelyek egyszerre képesek visszaadni a német szó eredeti tartalmát és emellett nem idegenek a magyar nyelvtől. Mindenképpen hangsúlyoznom kell, hogy e korszakban a katonáskodók közti különbségtétel még nem a rangok szerinti elkülönülést jelentette, hanem egyértelműen csak a viselt hadi funkcióra utalt. Ennek értelmében az *Obrist* ezredesre fordítása – bár én magam is többször megtettem – félreérthető és egy későbbi időszak jelentés-tartalmának visszavetítése volna. Az *Obrist* és *Hauptmann* szavak igen átfogó jelentéstartalommal bírtak a korszakban. Az *Obrist* az egység tulajdonosát, felfogadját, ugyanakkor parancsnokát is jelenthette. A *Hauptmann*t pedig kapitány, főember, vezető, parancsnok értelemben használták. Nem ajánlatos tehát leszűkíteni a magyar jelentéstartalmat, mert ez további félreértésekhez vezethet, ezért úgy vélem, hogy megfelelő egykorú magyar kifejezés hiányában az eredeti német alak használata a legmegfelelőbb.

¹⁶ A speyeri birodalmi gyűlés határozatai, 1570. Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Mainzer Erzkanzler Archiv (MEA) Reichstagakten (RA) Fasc. 57. Fol. 88v.-100v.; ÖStA Kriegesarchiv (KA) Bestellungen (Best.) 464/1593; Fronsperger 1573-ban megjelent művében egy 1566-ban kiadott, a német gyalogság részére készített *Artikelbrief* található, amely összesen 59 cikkelyt tartalmaz. Lásd: Fronsperger 1573: XXIVr.-XXVIIv.; Lünig 1723: 70–75; Meynert 1854: 54–60; Janko 1871: 198–211; Fiedler 1985: 67; Waidmayr 2003: 40–41, 76–86. A zsákmányjogról: Redlich 1956.

A 16. században egész Európára, így a Német-római Birodalomra is jellemző demográfiai robbanás¹⁷ és az ezzel párhuzamosan megjelenő kisjégkorszak okozta rossz termések¹⁸ a társadalom alsó rétegeinek életkörülményeit egyre rosszabbá tették. Ezzel a toborzók is tisztában voltak: tudták, hogy ezeket az embereket a szükség és a szegénység arra kényszeríti, hogy saját túlélésük reményében hagyják magukat rábeszélni a katonai szolgálatra.

Peter Burschel monográfiájában a társadalmi származásuk alapján három kategóriába osztotta a német területen, zsoldért és prédáért gyalogosok közé állókat. Jelentős részüket adták egyfelől a városi szegények. A négy rajnai forintos havi zsold ígérete és a zsákmány reménye a zászlók alá vonzotta a céhlegényeket, városi napszámosokat és a cselédeket.¹⁹ A 16. századi népességnövekedés következményeként jelentkező munkaerőpiaci túlkínálat miatt egyre alacsonyabb lett a havi bér, amelyből a növekvő árak mellett kellett fedezni a szükséges élelmiszert. (Egy napszámos 1575-ben 2,5, egy takácssegéd 3,3, egy kőművessegéd pedig 5 rajnai forintot keresett havonta.²⁰) Másfelől a céhlegények előtt szinte teljesen lezárult az egyetlen felemelkedési út: a céhtagsághoz való jutás, mivel a 16. századra a kézműipari cikkek iránti kereslet csökkenése miatt a céhek zárt monopóliumokká váltak, amelyekben a mesterek teljhatalommal rendelkeztek. A mesterré válás egyre nehezebbé vált, s a legtöbb kézműves csak tanoncsáig vitte. A legények és inasok közönséges bérmunkássá váltak.²¹ Többségük semmiféle ingó és ingatlan vagyonnal nem rendelkezett, s a külvárosokban élt. A toborzók szemében potenciális katonajelöltnek számítottak az olyan kevésbé megbecsült szakmák mesterei is, mint például a takácsok, szabók, pékek és a kelmefestők.²²

A szegénység és a társadalom peremére szorulás ugyanakkor nem csupán a városokban fordult elő. A vidéki lakosság egy jelentős része is nélkülözésben élt, amely a sikeres toborzás egyik lényeges előfeltétele volt. A népességnövekedés, a területenként jellemző birtokelaprózódás, a rossz termések eredményeként a 16–17. században megnőtt azoknak a kisparasztoknak, zselléreknek, napszámosoknak és béreseknek a száma, akik a jobb megélhetés vagy egyszerűen az életben maradás reményében katonának álltak.²³

A városi és vidéki szegény társadalmi csoportok mellett létezett egy harmadik „vonzásterület” is, amely katonákat adott a haduraknak. A német tudományos kutatás ezeket az embereket összefoglalóan marginális csoportokként határozza meg. Ilyenek voltak a városról városra vándorló és megélhetést kereső

¹⁷ A Német-római Birodalom és az Osztrák Örökös Tartományok népességének növekedéséről: Klein 1973: 47–111; Baumann 1984: 43; Roeck 1993: 69–70; Híppel 1995: 12–14; Pálffy 2000: 169–171; Winkelbauer 2003: 13–17.

¹⁸ Roeck 1993: 69; Híppel 1995: 8–9; Ágoston–Oborni 2000: 86–88; Waidmayr 2003: 51.

¹⁹ Baumann 1984: 46; Burschel 1994: 85; Edelmayer 2002: 256.

²⁰ Redlich 1964: 127.

²¹ Vries 1995: 89, 115.

²² Burschel 1994: 58–70; Waidmayr 2003: 62.

²³ Burschel 1994: 72–87; Vries 1995: 113; Waidmayr 2003: 63.

munkanélküli napszámosok, koldusok, csavargók, bűnözők, papok és diákok, akik az ígért fizetségért „követték” a toborzódob hívását.²⁴

A katonának állók egyébként az esetek döntő többségében nem egyedül érkeztek a hadszínterekre, hanem magukkal hozták a feleségüket és gyermekeiket is. A zsoldba fogadók időről-időre igyekeztek megtiltani a házas katonák fel fogadását vagy legalábbis elérni számuk jelentős korlátozását.²⁵ Úgy vélték, hogy megnöveli az élelmiszerek árát, ha a zsoldossal együtt a családja is a táborba száll. A jelenség a 16–17. század fordulóján, az Oszmán Birodalom ellen vívott tizenöt éves háború időszakában is arra készítette a bécsi és a prágai udvari kormányserveket, hogy megoldást keressenek a problémára. A Bécsben hátrahagyott Udvari Haditanács tagjai 1598. március 26-i szakvéleményükben azt ajánlották, hogy az ilyen a „haszontalan kenyérpusztítókat” sáncására és egyéb munkákra kellene alkalmazni, s így legalább valami hasznukat is lehetne venni.²⁶ Róluk hozzávetőleges képet alkothatunk az egykorú híradások alapján. 1601. április 28-án II. Rudolf pátenzenben tudtatta Grundramsdorf, Neudorf és Biedermasdorf előljáróival, hogy Dietmayr Schiffer *Hauptmann* Pápán szolgált 200 fős zászlóját elbocsátják, s erre e három településen kerül majd sor. Az irat tanúsága szerint a katonákkal együtt vonult 19 asszony és gyermek (*Trossweib und Bubeln*) is.²⁷

A ZSOLD MINT A MEGÉLHETÉS FORRÁSA

Az 1570-ben, a speyeri birodalmi gyűlésen elfogadott *Artikelbriefben* és a *Bestallungbriefekben* meghatározott zsoldegységet, a 4 rajnai forintot, egy állandóan visszatérő, ám a valós zsoldígéretet nem fedő összegnek tekinthetjük.²⁸ Már a gyalogos hadi cikkelyekhez hozzácsatolt kiegészítő pontok is egészen más értékű kifizetendő zsoldot tartalmaznak: a duplazzsoldosoknak például havonként 8 rajnai forint fölötti összeget kellene kifizetni fejenként a 16. század végén. A lövészeknél még differenciáltabb fizetési szisztémát határozott meg Schwendi. Elképzelése szerint az egyszerű lövészek közül 100 fő öt, 50 fő hat, 40 fő hét vagy nyolc, míg a szakállas puskával ellátott 10 fő tíz rajnai forintot kapjon hónapról-hónapra.²⁹

²⁴ Roeck 1993: 76; Burschel 1994: 88–96; Waidmayr 2003: 63–64.

²⁵ Parker 1972: 175; Czigány 2004: 46.

²⁶ ÖStA KA Alte Feldakten (AFA) 1598/4/ad 2. A megoldási javaslatok ellenére egészen a 19. századig, a sorozott katonaság bevezetéséig állandó jelenségek maradtak a hadseregekben a csapatokat kísérő nem harcoló személyek. (Hämmerle 1998: 125.)

²⁷ II. Rudolf pátenzen, 1601. április 28. ÖStA HHStA MEA Mandate, Patente und Passbriefe in Kriegsachen (MPP) Konv. 2. 160r-v.

²⁸ A *Bestallungsbriefek* az ezredes részére kiállított irat, amely röviden az adott egység felállításához szükséges utasításokat és a feladatokat vette számba. A *Bestallungsbrief*fől lásd: Bagi 2005: 111–112. Egy zsoldos havi zsoldjára a 16. század elejétől 4 rajnai forintot számítottak, és ezt mint számolási egységet is használták, hiszen ez alapján adták meg nem csupán a duplazzsoldosok, de az *Obrist*, az ezred- és a zászlóstáb tagjainak fizetését is. (Bagi 2005: 112.)

²⁹ Janko 1871: 211–212.

Néhány példa segíthet eligazodni a tekintetben is, hogy milyen összegű kifizetésekkel lehetett számolni a tizenöt éves háború időszakában. A Michael Zäcklt 1593. június 1-én Szatmár kapitányává kinevező irat mellé csatoltak egy mellékletet, amely a várban szolgálatot teljesítő 383 fős német zászló összetételét és havi juttatásait sorolta fel. Eszerint a 48 duplazzsoldos differenciáltan kapta havi zsoldját: egy fő 12, ketten 10, egy személy 9, huszonhárom 8, huszonegy pedig 7 rajnai forintot kapott hónapról-hónapra. A harminc *Archibusier* vagy szakállas puskás fejenként 8 forintot vehetett át havonta a hadi-fizetőmestertől. A gyalogos zászló túlnyomó többségét 300 lövész alkotta, akiket a duplazzsoldosokhoz hasonlóan differenciáltan fizettek: tizenegy fő 6, 288 fő 5, egy pedig 4 forint havi zsoldot kapott.³⁰

A bécsi Udvari Kamara 1595. január 1-i keltezéssel ellátott szakvéleményében azt tanácsolta, hogy egy lövésznek 5, míg egy duplazzsoldosnak 8 rajnai forintnál ne fizessenek ki többet havonta.³¹ Három évvel később, az udvari haditanácsosok által készített hasonló típusú irat már úgy foglalt állást ebben a kérdésben, hogy egy duplazzsoldost kettőtől öt zsoldig terjedően illethessen meg havonkénti fizetség, ami tehát 8 és 20 rénes (rajnai) forint közötti összeget jelentett. Egy muskétásnak 6 vagy 8, egy tapasztalt lövésznek 6, míg egy tapasztalatlanak csak 5 forint járjon hópénzként.³²

A katonák zsoldjának emelkedéséről adnak közvetetten útmutatást az 1598-ban és az ezután készített kapitulációk is,³³ ahol az Udvari Haditanács meghatározta a fegyverzetért és felszerelésért kérhető összegeket. Ezek szerint az ezred *Obristja* nem kérhetett el többet egy teljes havi zsoldnál a tőle megvásárolt felszerelésért: a duplazzsoldos fegyverzete és felszerelése (pika, vért, sisak és pikáskötény) 11, egy muskétásé (muskéta, kabát és lőportartó) 9 vagy 9,5, egy lövészé (puska, kabát, lőportartó) pedig 6 rajnai forintnál többre nem kerülhetett a 17. század fordulóján.³⁴

1601-ben az Adolf von Althan, Hans Preiner zu Stübing és Hans Wendel von Pernhausen nevére kiállított *Bestallung* mellé betűzték Leonhard von Jell császári mustramegbízott jelentését, amely az utóbbi ezred felső-ausztriai (Wels és Enns) mustrájáról készült. A jelentés szerint a Pernhausen-féle duplazzsoldosok a szemlén több fizetést követeltek, de végül sikerült velük megállapodni a „szokások” illetményben. A muskétások 10, 11 vagy 12 rajnai forintot szerettek volna kérni havonkénti szolgálati idejükre. Velük úgy egyezett meg Jell, hogy a leg-

³⁰ Az azonos fegyverrel szolgálók közötti zsoldkülönbségre pontos magyarázat nincs, csak feltételezhető, hogy az egyéni érdekérvényesítés és a szolgálatban eltöltött évek száma (tapasztalat) is szerepet játszott ebben. ÖStA KA Best. 452/1593.

³¹ ÖStA KA AFA 1595/2/ad 1b

³² ÖStA KA AFA 1598/4/ad 2.

³³ Kapitulációról lásd: Bagi 2001: 403–405, 432–436; Bagi 2005: passim.

³⁴ ÖStA KA Best. 575/1598; ÖStA KA Best. 583/1598; ÖStA KA Best. 624/1599; ÖStA KA Best. 680/1601; ÖStA KA AFA 1603/4/1; ÖStA KA AFA 1603/5/5; ÖStA KA AFA 1604/6/1 ½; ÖStA KA Best. 768/1604.

tapasztaltabbaknak 10 forint, míg a többieknek a szokásos 9 forint járt. A lövészek zsoldját pedig havi 6 forintban határozták meg.³⁵

Az 1604-ben kiállított kapitulációkban újabb érdekes adatokat találhatunk a katonák zsoldozására vonatkozóan. Egyrészt az iratok meghatározták, hogy egy duplazzsoldos 14 rajnai forintnál több havi zsoldot nem kaphat. Másrészt a kapituláció részletesen foglalkozott azzal az eshetőséggel, ha egy muskétás esetleg a nagyobb fizetség reményében a duplazzsoldosok közé akarta volna magát megmustráltatni. Az irat összeállítója szerint egy tapasztalt és jó muskétás akár 11, 12, 13 vagy 14 forint havi zsoldot is kaphatott, míg egy tapasztalatlan duplazzsoldos 8 vagy 9, de legjobb esetben is csak 10 forintra számíthatott. A lövészek fizetése a korábban meghatározott szinten maradt az irat szerint, de közülük is a több hadjáratban részt vettek egy vagy másfél forinttal több hópénzt remélhettek.³⁶

Felmerül természetesen a kérdés, hogy a tárgyalásokon kialakult zsoldból valójában mennyi üthette a felfogadott markát? A nagyságrendeket ebben az esetben is leginkább egy-egy példán keresztül lehet érzékeltetni, mivel egyrészt ezredenként különböző feltételeket csikarhatott ki a zsoldba fogadással megbízott személy. Másrészt a hadivállalkozó a felfogadottjaival szemben patriarchális szerepet töltött be, hiszen már az egység szervezésének kiindulópontján saját embereivel töltötte be a toborzást végrehajtó különböző tisztségeket és az ezreden belül a legfőbb törvénykezési jogot is a kezében tartotta. A különböző juttatásokat közvetlenül a hadivállalkozónak fizette ki a hadi-fizetőmester, amelyet aztán neki kellett az alárendeltjei között szétosztania vagy szétosztatnia.³⁷ Az *Obristek* ezen jogai kiváló lehetőséget teremtettek a visszaélésekre. Nem meglepő tehát, hogy a súlyos anyagi gondokkal küzdő császári udvar 1598-at követően több kísérletet is tett arra, hogy a kirendelt mustramegbízottak személyesen fizessék ki a gyalogosok zsoldját.³⁸

Az első összeg, amit a zsoldba fogadott megkapott vagy megkaphatott, az előleg, azaz a *Laufgeld* volt. Ezt a pénzt a toborzáson vehette át a reménybeli gyalogos. Az *Obrist* megbízásából toborzó tisztek mellé rendelt tábori írnokok (*Feldschreiber*) ekkor jegyezték le a zászlók alá állóknak a kereszt- és vezetéknevét, születési helyét, a kialakult előleg összegét, valamint a jelentkezőnek azt a saját felszerelését, amellyel a mustrán meg akart jelenni.³⁹ Az előlegből kellett a felfogadottnak megoldania az utazását és létfenntartását, míg a mustrahelyre nem ért. Gyakran azonban nem volt elegendő ez az összeg a költségek fedezésére: előfordult, hogy a toborzó- és a mustrahely között több száz kilométer távolság volt, vagy a leendő katona egyszerűen elitta az átvett pénzt a környék fogadóiban.⁴⁰

³⁵ ÖStA KA Best. 680/1601.

³⁶ ÖStA KA AFA 1604/6/1 ½.

³⁷ Heischmann 1925: 37–38, 199; Frauenholz 1937: 41; Möller 1976: 115–118; Redlich 1964: 41, 55–57; Blau 1985: 40; Baumann 1994: 92; Waidmayr 2003: 32–35.

³⁸ Bagi 2005: passim.

³⁹ Rüstow 1864: 202–203; Redlich 1964: 133; Möller 1976: 15; Burschel 1994: 100; Waidmayr 2003: 47.

⁴⁰ Krüger 1996: 49; Waidmayr 2003: 47.

Esetenként a toborzott előleget kapott az első zsoldjára, amit azután bejegyezték a mustralistára is.⁴¹ Az *Obrist*nek kiutalt előleg összege az esetek többségében 1 tallérra (= 70 krajcár = 1,2 rajnai forint) rúgott katonánként.⁴² Johann von Pernstein 1597-ben felállított 3000 fős ezrede kivételt jelentett ez alól, hiszen a kapitulációja szerint minden katona után másfél forintnyi *Laufgeldet* vehetett át a hadivállalkozó.⁴³ Azt természetesen ebben az esetben sem lehet tudni, hogy mennyi került ebből a katonák kezébe.

Az előleg (*Laufgeld*) felvételével a leendő zsoldos kötelezte magát, hogy meghatározott időre megjelenik a mustrán. A mustrán dőlt el, hogy a szolgálatra jelentkező képességeinek és fegyverzetének megfelelően milyen beosztást kap: a zászlóstáb tagja, dupla- vagy egyszerű zsoldos lesz-e. Miután felesküdt a zászlóra, megkapta első havi zsoldját. Ha nem rendelkezett megfelelő felszereléssel, akkor a *Bestallungsbrief* rendelkezése alapján, saját költségén kellett azt pótolnia.⁴⁴ Ebben az esetben a saját zsoldba fogadójától a mustra végén átvett első zsoldjából vásárolta meg a gyalogos a szükséges fegyvereket, ami jelentős, néha az első havi zsold összegét is meghaladó kiadásnak számított.⁴⁵

A tizenöt éves háború idejére a Friedrich Blau által a 16. század elejéről leírt idilli állapot, miszerint csak jómódú polgárokból és parasztokból lehetett *Landsknecht*, már végérvényesen nem állta meg a helyét.⁴⁶ Az elszegényedett csoportokból vagy eleve a társadalom periferiáján élőkől verbuválódott katonák javarészt teljesen fegyvertelenül érkeztek a mustrahelyekre. Erre enged következtetni két kimutatás is. 1595. június 1-én az uralkodó parancsot adott a kamarai könyvelőségnek, hogy küldjék el a Hans Geizkofler *Oberhauptmann* három zászlójának 1594. július 30-tól – megmustrálásuktól – kifizetett összegek jegyzékét Michael Zellernek, a magyarországi hadi-fizetőmesternek. Az irat szerint az összesen 900 főből álló egység felszerelése 5410 rajnai forintba, 9 krajcárba és 2 pfennigbe került, ezzel szemben egy havi zsoldjuk 8565 rénes forintra rúgott.⁴⁷ Az egész hadsereg fegyverigényét szemléletesen demonstrálja egy 1601 januárjában készült kimutatás, amely szerint kézi tűzfegyverekből 1430 darab volt a hadsereg tárházban készleten, ugyanakkor 19 990 darabot kellett beszerezni a következő hadjárat előtt.⁴⁸

⁴¹ Möller 1976: 15; Blau 1985: 22–27; Burschel 1994: 97–114; Baumann 1994: 53–57; Waidmayr 2003: 47; Bagi 2005: 131.

⁴² Vö. ÖStA KA Best. 464/1593; ÖStA KA Best. 524/1597; ÖStA KA Best. 537/1597.

⁴³ ÖStA KA Best. 537/1597.

⁴⁴ ÖStA KA Best. 464/1593; ÖStA KA Best. 477/1594; Parker 1972: 158; Bagi 2001: 398–399, 419–420; Waidmayr 2003: 69; Bagi 2005: 112.

⁴⁵ A felszerelés árát lásd korábban a Bestallungsbriefek alapján a 34. lábjegyzetnél. Redlich is hasonló összegeket ad meg a különböző fegyverek értékeként. Redlich 1964: 130.

⁴⁶ Blau 1985: 25.

⁴⁷ ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv (FHKA) Niederösterreichische Gedenkbücher (NGB) 1595–1596 Band 157. 127r-129v.

⁴⁸ ÖStA KA Best. 1601/672; Kelenik 1991b: 49.

A felszerelés eladása szintén jó alkalmat jelentett a hadivállalkozónak a pénzszerzésre. 1598 márciusában az Udvari Haditanács szakvéleményben hívta fel Miksa főherceg figyelmét arra, hogy az *Obristek* a katonáknak eladott rossz minőségű hadszerekből egy-egy alkalommal akár 20 000 rajnai forint nyereséget is szerezhetnek úgy, hogy a rossz minőségű fegyvert eladják drágán a mustra idején, s a leköszönéskor értékének töredékéért váltják vissza.⁴⁹

Az első havi zsold átvétele után a katonák akár több hónapig sem kaptak semmiféle juttatást. Bár az elszámolásokból kitűnik, hogy az *Obrist* vagy a megbízottja kapott különböző összegeket a hadi-fizetőmestertől,⁵⁰ ám ezeket előlegnek tekintették, s tisztázhatatlan, hogy mi jutott ezekből a felfogadott gyalogosoknak. A források arra engednek következtetni, hogy az ezredek esetében a teljes kifizetés a hadjárati év végeztével történt meg. Ekkor az uralkodó akarata szerint az egységet vagy feloszlatták (*Abdankung*), vagy továbbra is szolgálatban tartották. A feloszlatast nemritkán maguk a katonák is kérték, hogy ezáltal megkaphassák elmaradt zsoldjukat. Anyagi igényeik kielégítése esetén a további szolgálat ellen nem emelhetek volna kifogást. A zsoldosok azonban legtöbbször megtagadták a továbbszolgálatot, mivel jól tudták, hogy erre még annyi pénz sem lenne, mint a feloszlatastukra. A *Bestallungsbriefben* foglaltak értelmében elbocsátás esetén félhavi zsold illette meg őket.⁵¹ A legtöbb esetben nem maradt egyéb lehetőség, mint hogy az Udvari Haditanács kijelöljön egy feloszlatast helyet (*Abdankplatz*) az ezrednek vagy a zászlónak,⁵² általában Alsó-Ausztriában, ahol hosszabb vagy rövidebb idő elteltével megtörtént a leszerelésük. A feloszlatast egy külön erre kirendelt megbízott irányítása mellett mustrával kellett egybekötni, hogy a zsoldra jogosultak pontos létszámát, a csapat által addig okozott károkat,⁵³ valamint az elmaradt zsoldot meg lehessen állapítani. A kifizetendő pénz mértékéről is ekkor alkudtak meg a felek a legutolsó mustralajstrom alapján. Az egység köteles volt (aláírással és pecséttel ellátva) összeírni és megtéríteni a korábban vagy a feloszlatast helyen általuk okozott károkat a zsold kifizetése után.⁵⁴ A katonák azonban még ezt – a már lecsökkentett – zsoldot sem kapták meg teljes egészében készpénzben. A ki nem fizetett hópénz értékében hitellevelet, úgynevezett *Restzettel*

⁴⁹ ÖStA KA AFA 1598/4/ad2; Heischmann 1925: 200.

⁵⁰ A hadi-fizetőmesterek tevékenységéről lásd: Kenyeres 2007: 85–138.

⁵¹ Félhavi zsold a leköszönésre: ÖStA KA Best. 464/1593; ÖStA KA Best. 477/1594; Best. 783/1603; Illustrierte 1898: 221–222; Újhelyi 1914: 19; Blau 1985: 23; Baumann 1994: 48–52; Bagi 2001: 398–399, 419–420; Edelmayer 2002: 227; Waidmayr 2003: 28–29; Bagi 2005: 112. Egyes *Obristek* egyéni érdekvédelemérti képességének köszönhetően előfordult, hogy egy teljes hónapig kaptak a leszerelők. ÖStA KA Best. 574/1598; ÖStA KA Best. 624/1599.

⁵² A 16. században egy-egy császári szolgálatba fogadott gyalogezred általában tíz zászlóból állt, amelynek vezényletét egy-egy *Hauptmann* látta el.

⁵³ Az udvar igyekezett megtéríteni a katonaság által okozott károkat. Jó példa erre Eperjes esete, ahová Bocskai hajdúi szorították be Giorgio Basta csapatait. Az egységek eltartása 110 000 rénes forintot tett ki, amelynek ellentételezésére a város 1647-ig nem fizetett adót. (Németh 2004: 246.)

⁵⁴ ÖStA KA AFA 1600/11/1.

állítottak ki részükre, amelyet a hadi-fizetőmesteri hivatalban lehetett beváltani.⁵⁵ A *Restzetteleket* az ezredes, a tisztek vagy nem ritkán egyszerű polgárok vásárolták fel a katonáktól, hogy később ők követeljék azok értékét a hivatalban.⁵⁶

Az ezredeknek – ha rendszeresen kapták a katonák a zsoldjukat – a szerződésük lejárta után tovább kellett szolgálniuk, amíg ezt az uralkodó szükségesnek tartotta. Az elv megvalósulását azonban többnyire megakadályozta a krónikus pénzhány és a hatalmas mértékűre dagadt zsoldhátralék. Kiutat kellett tehát keresni a császár vagy a főhadparancsnok követelése, valamint a zsoldosok kifizetésre vagy felosztatásra vonatkozó igénye között. A megegyezés egyetlen járható útja az úgynevezett *Accordo* (megállapodás) megkötése volt, amelyet feltehetően németalföldi minta alapján honosított meg az Udvari Haditanács.⁵⁷ Az *Accordóban* megállapodtak az egységgel, hogy a zsoldhátralék egy részét megkapják a továbbszolgálás ellentételezéseként. A már említett Hans Geizkofler három zászlójának az esetében erre 1595 júniusában került sor a következőképpen: megígérték az 1594. július 30-a és szeptember 30-a között eltelt két hónap kifizetését (a 11 helyett), de ebből levonták az első zsoldot, a különböző előlegeket, a fegyverekre adott pénzt és a kiutalt élelmiszereket is. A szerződés értelmében végül 4000 forintot adtak át Hans Geizkoflernek készpénzben, 1000 forintot pedig posztóban, azzal a megkötéssel, hogy ezt maradéktalanul ossza szét a katonái között.⁵⁸

A gyalogosok az előlegen, a zsoldon és a leszerelésért járó pénzen kívül még további két forrásból juthattak némi jövedelemhez. Egyrészt a mustrahelyen való várakozásért a gyalogosok részére napidíjat (*Liefergeld*) is meghatározott az Udvari Haditanács. Ennek összege a tizenöt éves háború idején az állandóan emelkedő élelmiszerárak miatt folyamatosan növekedett: 1597-ben 6, egy évvel később már 8, 1603-ban pedig 14 krajcár volt naponta.⁵⁹ Másrészt a *Bestallungsbriefben* és az *Artikelbriefben* is szerepelt, hogy sikeres ostrom vagy csata után azt a hónapot, amely elkezdődött, plusz zsoldként köteles volt kifizetni a zsoldba fogadó az ezred tagjainak.⁶⁰ Arra vonatkozólag azonban nem találtam adatot, hogy ez bármikor is megvalósult volna. A létbizonytalanságból menekülők számára tehát a zászlók alá állás sem biztosított rendszeres és elégséges megélhetést.

A CSALÁSOK KIS KÖREI

Már az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlésen elfogadott *Artikelbriefben* is több olyan cikkelyt találhatunk, amelyek a különböző csalások, visszaélések megszün-

⁵⁵ ÖStA KA AFA 1596/1/9 ½.

⁵⁶ Heischmann 1925: 193–195.

⁵⁷ Heischmann 1925: 196.

⁵⁸ ÖStA FHKA Niederösterreichische Gedenkbücher 1595–1596 Band 157. 127r–129v.

⁵⁹ ÖStA KA Best. 524/1597; ÖStA KA Best. 575/1598; ÖStA KA AFA 1603/4/1.

⁶⁰ ÖStA KA Best. 464/1593; ÖStA KA Best. 477/1594; Baumann 1994: 111; Bagi 2001: 398–399, 419–420.

tetését célozták. Az iratban foglaltak szerint tiltották például a fegyver és felszerelés cseréjét a zsoldosok között. Meghatározták a fizetés összegét és a leszolgálandó hónap hosszát, a zsold kézhez vétele utáni szökésért vagy engedély nélküli eltávozásért pedig halálbüntetés járt. Ugyanígy halálbüntetést vont maga után, ha valaki két különböző *Hauptmann*-nál is zsoldosnak jelentkezett, vagy ha kétszer mustráltatta meg magát ugyanott a nagyobb pénz reményében. Ennek elkerülése érdekében mindenkit kereszt- és vezetéknévvel, valamint a származási helyével együtt kellett bejegyezni a mustrajegyzékbe. A tisztek kötelesek voltak ügyelni arra, hogy mindenki a mustrán megjelent fegyverrel és fegyverzetel vegyen részt a hadjáratban, valamint arra is, hogy se más gyalogos zászlókból, se a lovasok közül ne fogadjanak fel zsoldost.⁶¹

Az *Artikelbriefben* szereplő csalási lehetőségeken túl az egykorú források további alkalmakról számoltak be. Egy az Udvari Tanács (*Hofrat*) által 1600. április 12-én kiadott parancs például megtiltotta a toborzóknak, hogy Alsó- és Felső-Ausztriában szőlőkapálókat (*Hauer*) fogadjanak fel katonai szolgálatra. Zsoldba fogadásukat azért igyekeztek megakadályozni, mivel ezek a személyek mind a szőlősgazdákat, mind pedig az őket toborzó *Hauptmannokat* becsapták. Sem a szőlőskertekben nem végezték el a munkájukat, sem pedig a mustrahelyen nem jelentek meg, viszont, mint ahogyan az irat készítője fogalmazott „élősködtek az alattvalókon”, s ide-oda vonulásuk során pusztították a terményt.⁶²

Előfordult, hogy a toborzott és a toborzó összejátszott a haszon reményében, például úgy, hogy a zászló parancsnoka titokban elbocsájtotta a katonáit, a bérüket pedig megtartotta magának. A csalás elkendőzése érdekében néhány fillérért a mustrahely környékén élő napszámosokat fogadott fel „beugrónak”, mint ahogyan erről egy 1600. november 10-én kiállított pátens beszámolt.⁶³

Az sem lehetett egyedi esett, hogy a zsoldba fogadással megbízott hadivállalkozó saját javára használta ki a zsoldosok családtagjainak jelenlétét a táborban. Előfordult, hogy mustra alkalmával gyerekeket és nőket öltöztettek be katonaruhába így csapva be a mustramestert. A csak papíron szolgáló katonák zsoldját pedig a hadivállalkozó tehette zsebre, aki a „statiszták beugrását”, az előző példához hasonlóan, néhány fillérrel honorálta. Hasonló esetek rossz tapasztalatai köszönnek vissza a Hans Preiner zu Stübing nevére, 1602. március 15-én kiállított *Bestallungból* is, amely külön kiemeli, hogy a toborzóknak nem fiatal kölyköket (*Buben*), hanem hadakozásban járatos férfembereket kell felfogadniuk.⁶⁴ Alig egy évvel később, az 1603. évi regensburgi birodalmi gyűlés propozíciójának előkészítéséhez benyújtott szakvéleményében (1603. január 18.) Zacharias Geizkofler azt

⁶¹ Janko 1871: 199–201, 206, 208. Vö. még: Möller 1976: 29; Baumann 1994: 110; Waidmayr 2003: 54–55.

⁶² Szőlőkapálók felfogadásának tilalma Alsó- és Felső-Ausztriában, 1600. április 12. ÖStA HHStA MEA MPP Konv. 1. Fol. 116r.–117v.

⁶³ Redlich 1964: 50–51. II. Rudolf pátense, 1600. november 10. ÖStA HHStA MEA MPP Konv. 2. 150r.–151r.

⁶⁴ Waidmayr 2003: 55.

fejtegette, hogy a hadsereg hosszabb időre történő felállítása azért szükséges, mivel az új toborzásoknál, főleg a lövészek között, fiatal kölykök is zsoldba szegődnek, akiknek nem lehet hasznát venni, az élelmet viszont „pusztítják”.⁶⁵

A MINDENNAPI MEGÉLHETÉS ZÁLOGA A RABLÁS?

A zsold állandó elmaradása, az emelkedő élelmiszerárakkal lépést nem tartóapidíjak nem egy alkalommal arra kényszerítették a katonákat, hogy a környék lakóinak kifosztásából tartsák el magukat és esetenként családjukat. Tették ezt annak ellenére, hogy az *Artikelbrief* cikkelyei rablásért halálbüntetést helyeztek kilátásba. Az Udvari Haditanács 1595. évi protokollumának február 23-i bejegyzése szerint, Andreas Medwe mustrabiztost azért küldték el Helckendorffba, hogy a raittenau ezred zsoldosai által elkövetett bűncselekmények – köztük egy paraszt meggyilkolásának – körülményeit vizsgálja.⁶⁶ Néhány hónappal később újra problémák adódtak Jacob Hannibal von Raittenau német katonáival. Végül 1595 decemberében megállapodás készült az ezred elbocsátásáról, amiből kiderül, hogy a katonák zsoldjának hátraléka – 14 hónapi szolgálati idő után – több mint 184 000 rajnai forintra rúgott.⁶⁷ A Raittenau és az udvar közötti mielőbbi megállapodást haladéktalanul szükségessé tette az a körülmény, hogy decemberben az ezred megmaradt katonái, akiket Bécs elővárosaiban helyeztek el, az elmaradt kifizetések miatt hozzákezdtek a lakosság módszeres kifosztásához. Rablásaiknak csak a hangadók elfogásával és december 20-i kivégzésével tudtak gátat szabni.⁶⁸

Mátyás főherceg 1598. május 15-én kelt levelében arról tájékoztatta II. Rudolfot, hogy az Alsó-Ausztriában mustrára váró Hermann Christopf von Russworm által toborzott gyalogezred zsoldosai eltartásukra négy krajcárt kapnakapidíjként. Ez azonban annyira kevés, érvelt a levélíró, hogy a katonák erőszakkal veszik el az élelmiszert a környékbeliektől. A főherceg ezért azt javasolta, hogy emeljék a duplájára a megmustrálásukra várók napi apanázsát, az alattvalók adóját pedig vagy csökkentsék, vagy engedjék el.⁶⁹

Nem csupán a német gyalogság tartotta fent magát esetenként rablásokból és más erőszakos cselekményekből. A tizenöt éves háború időszakában a vallon zsoldosokat tartották a leghírhedtebb gonosztevőknek.⁷⁰ Még mielőtt azonban bárki azt feltételezné, hogy az ilyen és ehhez hasonló gaztettekre csak a fizetetlen külföldi zsoldosok voltak képesek, szeretném felidézni Zacharias Geizkofler 1599 augusztusában, Mátyás főhercegnek készített feljegyzésének egy elemét.

⁶⁵ Heischmann 1925: 45–47; Bagi 2005: 227.

⁶⁶ ÖStA KA Hofkriegsrat-Wien Protocollum Expedit Band. 194. Fol. 196v. 1595. február 23.

⁶⁷ ÖStA KA AFA 1595/12/1 ¼.

⁶⁸ Ortelius 1602: 101.

⁶⁹ ÖStA KA Best. 621/1599.

⁷⁰ Sahin-Tóth 2004: 303.

Geizkofler jelentése szerint Felső-Magyarországon a fizetetlen huszárok és a hajdúk egy része megszökött, a még zászló alatt állók pedig a falvakban garázdálkodnak, s egészen felprédálják a vidéket.⁷¹

* * *

A túlnépesedés, a rossz termésű évek és az ezekkel együtt járó szegénység űzte a városi és a paraszti társadalom alsó rétegeit, valamint a perifériára szorultakat a zászlók alá. Az éhenhalás elől menekülve jó részük fegyvertelenül állt szolgálatba, és többnyire magával vitte a családját is a táborokba. A megszolgált és remélt zsold egy részét soha nem kapták meg, vagy esetleg csak több hónapos késéssel jutottak hozzá. Saját maguk és családjuk eltartásának költségeit emiatt kénytelenek voltak kisebb csalásokkal és akár rablással is fedezni, némelykor összejátszva saját tisztjeikkel is ennek érdekében. A szolgálatba állás azonban nem oldotta meg tartósan ezeknek az embereknek a megélhetési problémáit. A tizenöt éves háború időszakában ennek ellenére többször is előfordult, hogy egy-egy ezred szemléljén többen jelentek meg az egység keretlétszámánál.⁷² Ez azért történhetett meg, mert aki egyszer katonai szolgálatba lépett, az esetek nagy többségében már nem tért vagy nem térhetett vissza korábbi életéhez. A két szolgálat közötti időt ilyenkor kóborlással (*gartender Knecht*) töltötték el a volt katonák, s a vidék lakosainak módszeres kifosztásából élve várták, hogy újra megmustrálják őket. Egy részük pedig a háborúk közötti időszakban alkalmi munkákból próbálta fenntartani magát.⁷³ Az igazsághoz tartozik azonban az is, hogy ezeknek egy része nem volt német származású. Annak ellenére ugyanis, hogy az *Artikelbriefek* tiltották más nációk felfogadását a német ezredékbe, előfordultak közöttük magyarok és horvátok is.⁷⁴

FORRÁSOK

Österreichisches Staatsarchiv, Wien (ÖStA)
Finanz- und Hofkammerarchiv (FHKA)
Niederösterreichische Gedenkbücher
Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA)
Mainzer Erzkanzler Archiv (MEA)
Reichstagakten (RA)
Mandate, Patente und Passbriefe in Kriegssachen (MPP)

⁷¹ ÖStA KA AFA 1599/8/12.

⁷² ÖStA KA AFA 1594/4/7; ÖStA KA AFA 1605/12/1; Kelenik 1991a: 99–100.

⁷³ Baumann 1994: 131–135; Roeck 1993: 76; Burschel 1994: 273–291; Hippel 1995: 29; Trauner 2000: 41–58.

⁷⁴ ÖStA KA Best. 621/1599.

Kriegsarchiv (KA)
 Alte Feldakten (AFA)
 Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates, Bestellungen (Best.)
 Hofkriegsrat-Wien Protocollum Expedit

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ágoston Gábor – Oborni Teréz 2000: *A tizenhetedik század története*. (Magyar Századok sorozat.) Budapest.
- Bagi Zoltán 2001: Az 1595-ben Esztergom ostromára rendelt császári hadsereg szervezete és felépítése. *Hadtörténelmi Közlemények* (114.) 2–3. 391–445.
- Bagi Zoltán 2005: *A Német-római Birodalom és a Magyar Királyság kapcsolatai a 16–17. század fordulóján. Különös tekintettel a birodalmi gyűlésekre és a császári-királyi haderő szervezetére a tizenöt éves háború időszakában*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest.
- Baumann, Reinhard 1978: *Das Söldnerwesen im 16. Jahrhundert im bayerischen und süddeutschen Beispiel. Eine gesellschaftsgeschichtliche Untersuchung*. (MiscBavarMonacensia 79.) München.
- Baumann, Reinhard 1984: *Georg von Frundsberg. Der Vater der Landsknechte und Feldhauptmann von Tirol*. München.
- Baumann, Reinhard 1994: *Landsknechte. Ihre Geschichte und Kultur vom späten Mittelalter bis zum Dreißigjährigen Krieg*. München.
- Blau, Freidrich 1985: *Die Deutschen Landsknechte*. Kettwig.
- Burschel, Peter 1994: *Söldner im Nordwestdeutschland des 16. und 17. Jahrhunderts*. (Sozialgeschichtliche Studien. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 113.) Göttingen.
- Czigány István 2004: *Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe. 1600–1700*. Budapest.
- Delbrück, Hans 1920: *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*. (Viertel Teil. Neuzeit.) Berlin.
- Edelmayer, Freidrich 2002: *Söldner und Pensionäre. Das Netzwerk Philipps II. im Heiligen Römischen Reich*. München.
- Fiedler, Siegfried 1985: *Kriegswesen und Kriegführung im Zeitalter der Landsknechte*. In: Ortenburg, Georg (Hrsg): *Heerwesen der Neuzeit I/2*. Koblenz.
- Frauenholz, Eugen 1937: *Entwicklungsgeschichte des deutschen Heerwesens*. (II: Das Heerwesen in der Zeit des freien Söldnertums. 2. Teil: Das Heerwesen des Reichs in der Landsknechtzeit.) München.
- Fronsperger, Leonhart 1573: *Kriegßbuch*. III. Theil. Frankfurt am Main.
- Fuchs, Theodor 1972: *Geschichte des europäischen Kriegswesens*. I. Band. Wien.
- Geöcze István 1894: Hadi tanácskozások az 1577-ik évben. *Hadtörténelmi Közlemények* (27.) 502–537, 647–673.

- Hartung, Wolfgang 1986: Gesellschaftliche Randgruppen im Spätmittelalter. Phänomen und Begriff. In: Kirchgässner, Bernhard – Reuter, Fritz (Hrsg.): *Städtische Randgruppe und Minderheiten*. (Stadt in der Geschichte 13.) Sigmaringen, 49–114.
- Hämmerle, Christa 1998: Militärgeschichte als Geschlechtergeschichte. Von den Chancen einer Annäherung. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 9. 124–135.
- Heischmann, Eugen 1925: *Die Anfänge des Stehenden Heeres in Österreich*. (Deutsche Kultur, Historische Reihe 3.) Wien.
- Hippel, Wolfgang von 1995: Armut, Unterschichten, Randgruppen in der früher Neuzeit. In: *Enzyklopädie deutscher Geschichte*. Band 34. München.
- Hoyer, Siegfried 1975: *Das Militärwesen im deutschen Bauernkrieg 1524–1526*. (Militärhistorische Studien 16.) Berlin.
- Illustrierte Geschichte der K. u. K. Armee* 1898: I. Band. Wien.
- Janko, Wilhelm 1871: *Lazarus Freiherr von Schwendi oberster Feldhauptmann und Rath Kaiser Maximilian's II*. Wien.
- Kelenik József 1991a: A kézi löfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A császári-királyi hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenöt éves háború éveiben. *Hadtörténelmi Közlemények* (104.) 3. 80–122.
- Kelenik József 1991b: A kézi löfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A magyar egységek fegyverzete a tizenöt éves háború időszakában. *Hadtörténelmi Közlemények* (104.) 4. 3–52.
- Kelenik József 2005: Lazarus von Schwendi emlékiratai a török elleni védelmi rendszer magyarországi kiépítéséről (1576). *Századok* (139.) 4. 969–1011.
- Kenyeres István 2007: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai az udvari pénztár és a hadifizetőmesterek számadásai alapján, 1543–1623. *Levéltári közlemények* (78.) 2. 85–138.
- Klein, Kurt 1973: Die Bevölkerung Österreichs vom Beginn des 16. bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts (mit einem Abriß der Bevölkerungsentwicklung von 1754 bis 1869) In: Helczmanovszki, Heimold (Hrsg.): *Beiträge zur Bevölkerungs- und Sozialgeschichte Österreichs*. Wien, 47–111.
- Krüger, Kersten 1996: Kreisfinanzen und Reichsrecht im 16. und 17. Jahrhundert. In: Bernhard R. Kroener – Ralf Pröve (Hrsg.): *Krieg und Frieden. Militär und Gesellschaft in der frühen Neuzeit*. Paderborn, 47–59.
- Kurzmann, Gerhard 1985: *Kaiser Maximilian I. und das Kriegswesen der österreichischen Länder und Reiches*. Wien.
- Loewe, Victor 1895: *Die Organisation und Verwaltung der Wallensteinischen Heere*. Freiburg.
- Lünig, Johann Christian 1723: *Corpus juris militaris Des Heil. Röm. Reichs...* Leipzig.
- Meynert, Hermann 1854: *Geschichte der K. K. österreichischen Armee. Ihrer Heranbildung und Organisation, so wie ihrer Scjicksale, Thaten und Feldzüge von der frühesten bis auf die neuere Zeit. Geschichte des Kriegswesens und der Heeresverfassung in der Österreichischen Monarchie zur Zeit Kaiser Maximilian's I. und bis zum dreissigjährigen Kreige*. Wien.
- Miller, Douglas 2004: *Landsknechte 1486–1560*. Sankt Augustin.

- Möller, Hans-Michael 1976: *Das Regiment der Landsknechte. Untersuchungen zu Verfassung, Recht und Selbstverständnis in deutschen Söldnerheeren des 16. Jahrhunderts.* (Frankfurter historische Abhandlungen 12.) Wiesbaden.
- Müller, Karl August 1838: *Das Soeldnerwesen in den ersten Zeiten des dreißigjaehrigen Krieges.* (Forschungen auf dem Gebiete der neueren Geschichte 2.) Dresden.
- Nagy László 1987: *Az erős fekete bég. Nádasdy Tamás.* Budapest.
- Nell, Martin 1914: *Die Landsknechte. Entstehung der ersten deutschen Infanterie.* Berlin.
- H. Németh István 2004: *Várospolitika és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. A felső-magyarországi városszövetség.* (Doktori mestermunkák sorozat.) Budapest.
- Ortelius Augustinus, Hyeronimus 1602: *Chronologia oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen in Ungarn auch in Siebenburgen von 1395.* Nürnberg. (Reprint: Pytheas Kiadó, 2002.)
- Papke, Gerhard 1979: *Von der Miliz zum Stehenden Heer. Wehrwesen im Absolutismus.* (Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648–1939 [1. Abschn.] I.) München.
- Parker, Geoffrey 1972: *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars.* (Cambridge Studies in Early Modern History.) Cambridge.
- Pálffy Géza 1995: *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században.* Győr.
- Pálffy Géza 1996: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. *Történelmi Szemle* 2–3. 163–219.
- Pálffy Géza 1997: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle* 2. 257–289.
- Pálffy Géza 2000: *A tizenhatodik század története.* Budapest.
- Pálffy Géza 2003: Türkenabwehr, Grenzensoldatum und die Militarisierung der Gesellschaft in Ungarn in der Frühen Neuzeit. *Historisches Jahrbuch* 123. 111–148.
- Redlich, Fritz 1956: *De praeda militari. Looting and booty 1500–1815.* (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Nr. 39). Wiesbaden.
- Redlich, Fritz 1964: *The german military enterpreiser and his work force. A study in european economic and social history.* Wiesbaden.
- Roeck, Bernd 1993: *Außenseiter, Randgruppen, Minderheiten. Fremde im Deutschland der frühen Neuzeit.* Göttingen.
- Rüstow Wilhelm 1864: *Geschichte der Infanterie.* I. Band. Nordhausen.
- Sahin-Tóth Péter 2004: Egy lotaringiai nemes a „hosszú török háborúban”: Georges Bayer de Boppard. In: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs (szerk.): *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére.* (Monumenta Historica Budapestiensia XIV.) Budapest, 297–304.
- Söldnerleben am Vorabend des Dreißigjährigen Krieges. Lebenslauf und Kriegstagebuch 1617 des hessischen Obristen Caspar von Widmackter.* 2000. (Hrsg.: Holger Th. Gräf. Mit Beiträgen von Sven Externbrink und Ralf Prüve. Beiträge zur hessischen Geschichte 16.) Marburg an der Lahn.
- Trauner, Bernd 2000: *Gartende Landsknechte: Das Problem der beschäftigungslosen Soldaten im Mittelalter und in der frühen Neuzeit.* Diplomarbeit. Leopold-Franzens-Universität, Innsbruck.

- Újhelyi Péter 1914: *Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig (1657–1780)*. Budapest.
- Vries, Peer H. H. 1995: Társadalmi és gazdasági struktúrák és változások a XV. századtól XVIII. század végéig. In: Diederiks, H. A. et al (szerk.): *Nyugat-Európai gazdaság- és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig*. (Osiris Tankönyvek) Budapest, 61–122.
- Waidmayr, Ulrike 2003: *Das Söldnerwesen in der frühen Neuzeit*. Diplomarbeit. Universität Wien.
- Winkelbauer, Thomas 2003: *Österreichische Geschichte 1522–1699. Ständefreiheit und Fürstenmacht. Teil 1*. Wien.
- Wohlfeil, Rainer 1974: Wehr-, Kriegs- oder Militärgeschichte? In: Gersdorff, Ursula von (Hrsg.): *Geschichte und Militärgeschichte. Wege der Forschung*. Frankfurt am Main, 165–175.
- Wrede, Alphons von 1898: *Geschichte der K. und K. Wehrmacht*. I. Band. Wien.